

ALAIN DIECKHOFF

Egy megrögzöttség túlhaladása

– a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése –¹

A nacionalizmusról szóló egyre bőségebb irodalomban kétféle nemzet-fogalmat szokás egymással szembeállítani. Az első típust a polgárok szabad szövetségeként, racionális és önkéntes politikai konstrukcióként jellemezhetjük. Ez a polgári, szerződésen alapuló, választható szövetség a francia nemzet-felfogás alapja, melyet a Felvilágosodás filozófusai alkottak meg, és a Francia Forradalom hívott életre. A második típus ezzel szemben egy történeti közösség megtestesüléseként, egy identitásérzés kifejeződéseként, egy természetes rend megnyilvánulásaként fogja fel a nemzetet. Ez a kulturális, szerves, kötődésen alapuló nemzet a német eszmény alapja, melyet a romantikusok vallottak magukénak, és a Második és Harmadik Birodalomban öltött testet. A dichotómia az 1870-es években, nagyon sajátos történelmi körülmények között született meg, az Elzász-Lotaringia kérdés kapcsán. A német történészek (Mommsen, Strauss) azzal érveltek Elzásznak a Birodalomhoz csatolása mellett, hogy a népesség nyelve és szokásai a német kultúrához tartoznak. Francia ellenlábasaik (Renan, Fustel de Coulanges) elutasították ezt az álláspontot, mondván, hogy az elzásziaknak joguk van franciáknak maradni, ha ezt a politikai döntést hozzák. Bár a megkülönböztetés pontos érvelési és ideológiai kontextusban jelent meg, roppant intellektuális vonzerejére akkor tett szert, amikor a német történész, Friedrich Meinecke a kulturális nemzet (Kulturnation) és a politikai nemzet (Staatsnation) szembeállít

1 Az első ízben franciául megjelent cikk újabb, bővített kiadása: La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel. *L'Année sociologique*, vol.46 (1), 1996, 43–55.

A tanulmány eredeti megjelenési helye: Alain Dieckhoff and Christophe Jaffrelot (eds.): *Revisiting Nationalism, concepts, structures, processes*. Hurst (UK), 2003 (megjelenés előtt).

tásával népszerűsítette. Az előbbi „elsősorban valamiféle közösen megtapasztalt kulturális (nyelvi, vallási...) örökségen”, míg az utóbbi „a közös politikai múlt és berendezkedés egyesítő erején” alapul.² Ezt a megkülönböztetést vette át és foglalta rendszerbe a német származású amerikai politológus, Hans Kohn, aki „a nyugat” polgári, racionális és univerzális nacionalizmusával „a kelet” kulturális, misztikus és partikuláris nacionalizmusát állítja szembe. Mivel Kohn nagyban hozzájárult a dichotómia népszerűsítéséhez, érdemes itt hosszabban idézni tőle. „A nyugati világban, Angliában és Franciaországban, Hollandiában és Svájcban, az Egyesült Államokban és a brit fennhatóság alatt álló területeken a nacionalizmus előretörése elsősorban politikai esemény volt; megelőzte, illetve az Egyesült Államok esetében egybeesett vele a későbbi nemzetállam kialakulása. A nyugati világon kívül, Közép- és Kelet-Európában, valamint Ázsiában a nacionalizmus nemcsak később, de általában a társadalmi és politikai fejlődés elmaradottabb szintjén alakult ki... Ez a születő nacionalizmus elsőként a kultúra területén jutott kifejezésre”.³ Ennek a kettős tipológiának a változatait az idők során számos tudós megfogalmazta, a fő gondolat azonban mindenütt ugyanaz: a Francia Forradalom hajnalán, hosszú múltra visszatekintő és nagyhatalmú Államból született politikai nacionalizmus áll szemben az Olaszországhoz és Lengyelországhoz, és általában a Harmadik Világ országaihoz hasonlóan Állam nélküli országokban virágzó, a nyelvre és a történelemre építő kulturális nacionalizmussal.⁴ Ezt a kanonizált megkülönböztetést azonban óvatosan kell kezelni, mert fogalmi és szociológiai szempontból egyaránt vitatható.

Fogalmi hiányosságok

A politikai/kulturális megkülönböztetés igen problematikus, mivel többnyire földrajzi területek vagy egymással szemben álló szellemi hagyományok tükrében jelenítik meg, és ez a két perspektíva rendszerint keresztezi egymást. Mint a fenti idézet is mutatja, Hans Kohn indította el a „Nyugat” zártkörű klubjának és a „Kelet” Németországot, Kelet-Európát és az egész Harmadik Világot felölelő túlnépesedett csapatának megkülönböztetését. Kohn ezzel egy kalap alá vesz

2 Friedrich Meinecke: *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton University Press, 1970. 10. Az eredeti, 1907-es kiadás címe: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zu der Genesis des deutschen Nationalstaates*. Berlin and Munich, Oldenburg.

3 Hans Kohn, 1946, 330. o.

4 Eugene Kamenka: *Political Nationalism. The Evolution of the Idea*. In: Eugene Kamenka: *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*. Edward Arnold, London, 1976. 3–20.

olyan országokat, melyek nemzeti múltja nagyon különböző pályát írt le. Kockázatos dolog egyaránt a „keleti nacionalizmus” címkéjével jelölni a kis kelet-európai nemzeteket (Litvániát, Szlovákiát, Romániát...), ahol az „egységes kultúra” megalkotása a nemzeti mobilizáció velejárója volt, és azokat a nemzeteket, például Németországot és Olaszországot, melyeknek küzdeniük kellett a politikai megosztottság ellen, de már gazdag magaskultúrával rendelkeztek. India esetében kétségtelenül hiba lenne a nemzeti mozgalmat elsősorban kulturális indításának tekinteni, hiszen az Indiai Nemzeti Kongresszus politikai, területi és szekuláris nacionalizmus védelmezésére szolgált.

Mivel a Kelet és Nyugat ilyen éles megkülönböztetése nyilvánvalóan túl szemantikus, szerényebb dimenziókra, általában Németországra és Franciaországra szűkítették le, melyek közül az előbbi a kulturális, az utóbbi pedig a politikai nemzetfelfogást testesíti meg. Louis Dumont francia antropológus ennek hangsúlyozására két különböző intellektuális hagyományhoz kötötte a két országot. Szerinte a német felfogásban a nemzet a kultúrája által meghatározott „kollektív egyén”. Így „a német oldalon... alapvetően német vagyok, és a németiség által vagyok ember”. A francia felfogás szerint a nemzet mint „egyének összessége” csupán az egyén fejlődésének gyakorlati kerete. Így „a francia oldalon természetem szerint ember vagyok, történetesen francia”.⁵ Dumont előszeretettel hangsúlyozza, hogy ezek a szubkultúrák mind annak a modern ideológiának a változatai, melyet az individualizmus előtérbe nyomulása jellemez. Ennélfogva Herder holizmusa, a kulturális közösségekhez való ragaszkodása nem az individualizmus mint érték tagadását, hanem az individualista alapelv kollektív szintre történő áthelyezését jelenti: „a kultúrák kollektív egyének”, melyeket különbségeiktől függetlenül egyenlőként kell kezelni.⁶ Bár Dumont számos finomságot bevezet, a néhány filozófus (Herder és Fichte szemben Voltaire-rel és az Enciklopédistákkal) által képviselt két nemzeti ideológia közötti különbségtétel veszélye, hogy kimerevíti a kettősséget, és a kulturalizmus karikatúrájává válik. A veszély abban rejlik, hogy „a két alternatív nemzetfogalmat kulturálisan meghatározott értelmezésekre, a kollektív identitás francia illetve német felfogására redukáljuk”.⁷ Nyilvánvalóan indokolatlan ez a leegyszerűsítés, hiszen figyelmen kívül

5 Louis Dumont: *A National Variant, I. German Identity: Herder's Volk and Fichte's Nation*. In: *Essays on Individualism. Modern Ideology in Anthropological Perspective*. Chicago & London, The University of Chicago Press, 1986. 130–131.

6 Uo., 118.

7 Alain Renaut: *Logiques de la nation*. In: Gil Delannoi és Pierre-André Taguieff: *Théories du nationalisme. Nation, nationalisme, ethnicité*. Paris, Kimé, 1991. 36.

hagy egy másik német filozófiai irányzatot, mely Hegellel és követőivel központi szerepet tulajdonított az államnak és politikaformáló funkciójának. Ez a hagyomány egyértelműen kulcsfontosságú szerepet játszott az 1860-as években Bismarck által kezdeményezett német egyesítési folyamatban. Másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Franciaországban is voltak olyan erős ideológiai áramlatok (Barrès, Maurras...), melyek a kulturális kötőanyag fontosságát hangsúlyozták a nemzeti kapcsolat megszilárdításában. Még Renan megközelítése is árnyaltabb, mint ahogy néhány híve hangoztatja. Amikor azt állítja, hogy a nemzet létezése mindennapos népszavazás, akkor nem osztja a teljesen önkéntes alapú nemzetfelfogást, vagyis azt, hogy a nemzet fenntartásához elegendő az együtt élés szándékát kinyilvánítani. Bár elveti azt a feltételezést, hogy a nemzetnek elsődleges, ősi (faji, nyelvi, vallási) kötelékeken kell alapulnia, foglalkoztatja a tény, hogy „a hősi múlt, a nagy emberek, a dicsőség... az a töke, melyen a nemzeti eszmény alapul”.⁸ Más szóval, a nemzet történelmi alapokon nyugvó politikai közösség.⁹

Mivel a politikai/kulturális dichotómia nem köthető problémamentesen sem konkrét történelmi tapasztalatokhoz, sem nemzeti szellemi hagyományokhoz, megkísérelték a különbséget ideáltípusként, vagyis olyan elméleti modellként jellemezni, mely magyarázza a társadalmi valóságot, de nem egyezik a tényleges tapasztalatokkal. Ezt a törekvést azonban fogalmi csúsztatás kísérte.

A 80-as években bevezetett tipológia már nem a politikai és a kulturális, hanem a polgári és az etnikai szembenállásáról beszél. Louis Dumont ily módon „a nemzetiségek etnikai elméletét a nemzet alapvetően egyezményes, választáson alapuló felfogásával” állítja szembe.¹⁰ Anthony Smith ugyanebben a szellemben írja le „a nemzet polgári modelljét”, melynek összetevői „a történelmi terület, a jogi-politikai közösség, a tagok egyenlősége, a közös polgári kultúra és ideológia”, illetve az „etnikai felfogást”, melynek elemei „a rokonsági rendszer és a feltételezett leszármazási kötelékek, a népek mozgósítása, valamint a nemzeti nyelvek, szokások és hagyományok”.¹¹ De ahogy Rogers Brubaker meggyőzően igazolja, a megkülönböztetés gyenge analitikus eszköz, mivel mindkét kifejezés erősen pontatlan.¹² A legtöbb gondot mindenképpen az „etnikai” jelző okozza. Ha az etnicitást szigorúan a közös eredetre vezetjük vissza, az etnikai nacionaliz-

8 Ernest Renan: What is a Nation? In: Geoff Eley & Ronald Grigor Suny: *Becoming National. A Reader*. New York & Oxford, Oxford University Press, 1996. 52.

9 Ezt Joël Roman állapítja meg Renan 1882-es értekezésének bevezetőjében: *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris, Presses Pocket, 1992. 23–26.

10 Louis Dumont: op. cit. 118.

11 Anthony Smith: *National Identity*. Londres, Penguin Books, 1991. 11–12.

mus kategóriáját nagyon leszűkítjük. Így sem a flamand, sem a katalán nacionalizmus nem volna etnikusnak mondható. Hendrik Conscience 1838-as, *Flandria oroszlánja* című regénye komoly lökést adott a flamand öntudat kialakulásának. A családnevéből is látható, hogy a szerző nem volt „igazi etnikus” flamand, ez azonban nem akadályozta meg, hogy vezető szerepet töltsön be a flamand nemzeti mozgalomban: egyszerűen azért volt flamand, hogy jelen volt a flamand kultúrában. Másrészt viszont, ha az etnicitást – ahogy általában szokás – tágabb értelemben, a kulturális hovatarozás szinonimájaként használnánk, „gyakorlatilag mindenfajta nacionalizmus etnikusnak minősülne”,¹³ mivel valamilyen módon mind a kultúrát veszi elő, ha a nemzetiséget akarja meghatározni. Ráadásul mindenképpen helytelen az a gyakori következtetés is, hogy a kultúra olyan elv vagy vonás, mely merev „etnikai határokat” von egyes csoportok közé. Vannak ilyen esetek, ez történik például Észak-Írországban és Boszniában, ahol a katolikusok és a protestánsok, vagy a horvátok, szerbek és muzulmánok vallási alapon meghatározott zárt közösségeket alkotnak. Máskor viszont a kultúra „nyitott”, és általában bárki magáévá teheti. Az 1950-es évekig a francia kanadaiak nacionalizmusa hagyományos volt, erősen épített a katolicizmusra, és alapvetően egy örökletes tényen, a francia származáson alapult. A Csendes Forradalom után a nacionalizmus kezdett elvilágiasodni, és tisztán nyelvi alapokra helyeződött: ettől kezdve a quebeci identitás a francia nyelv köré épült. Befogadóbbá is vált ezáltal, hiszen egy új bevándorló könnyedén elsajátíthatja a francia nyelvet, és így a quebeci nemzet részévé válhat.¹⁴ A szerb és a quebeci nacionalizmust egyazon címkével, „etnikus nacionalizmusként” meghatározni így analitikus szempontból tévedés, és inkább zavarhoz vezet, semmint tisztázza a helyzetet.¹⁵ Nyilvánvaló, ahogy a quebeci nacionalizmus utóbbi ötven évben végbement átalakulása is szemlélteti, amennyiben a „kulturális identitás-mag” vallási természetű, az elhatárolódás és kirekesztés logikája lesz érvényes, míg abban az esetben, ha a nyelv a meghatározó szerep, az integráció és a befogadás logikája dominál.

A fogalmi nehézségek azonban nem merülnek ki az „etnikus” kifejezés használatában: hasonlóan szembeötlőek a „polgári” kifejezés esetében is, amit leghangsúlyosabban egy történeti szociológiai megközelítés szemléltet. Ennek alkal-

12 Rogers Brubaker: *The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between Civic and Ethnic Nationalism*. In: Hanspeter Kriesi (and al.): *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*. Zurich, Rüegger, 1999, 55–71.

13 Uo., 60.

14 Erre Will Kymlicka mutat rá: *Misunderstanding Nationalism. Dissent*, Winter 1995, 131.

15 Ezt az általános kategorizációt Michael Ignatieff-nél találjuk: *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. London, Vintage, 1994.

mazása rá fog mutatni, hogy a politika és a kultúra soha nem válik külön a nemzeti mobilizációs folyamatoknál, bár az időbeli lefolyás és a gyakorlati feltételek esetenként eltérőek lehetnek.

A nemzeti identitás kulturális megszilárdítása az Állam által

A polgári nacionalizmus „a nemzetet a közös politikai gyakorlat és értékrendszer iránti hazafias elkötelezettség révén összetartozó, egyenlő jogokkal bíró állampolgárok közösségének” tekinti.¹⁶ Ezzel egyenlőségjelet tesz a nemzethez tartozás és a demokratikus szabályok iránti elkötelezettség közé. A nacionalizmus ilyen, tisztán politikai felfogása viszont akulturális. A kultúrát csak olyan tiltakozó erőnek tekinti, melynek nevében a nacionalisták fellázadnak a fennálló demokratikus Állammal szemben, az általuk képviselt kulturális nemzet önmeghatározását követelve.¹⁷ Ez a nézőpont figyelmen kívül hagyja az Állam buzgó részvételének tényét a nacionalizmus megeremtésében. A különböző (politikai, társadalmi, kulturális) elitok az iskolarendszeren, a hadseregen és az irodalmon keresztül nemcsak a nemzeti összetartás megerősítésére törekszenek az Államhoz való ragaszkodás kialakítása érdekében, de a város, az eredetiség és a nemzet dicsőségének megeremtésén is munkálkodnak. A nemzetépítés folyamán pedig az Állam számára kifejezetten hasznos forrást jelent a kultúra.

A XIV. és a XV. században az első modern nemzetek (Franciaország, Spanyolország, Anglia) megjelenését kettős jelenség kísérte. Először is a király megszilárdította hatalmát a földesurak és az egyház felett, megerősítette a katonasággal, a bírósággal és a kincstárral kapcsolatos előjogait, és fokozatosan kialakította a közigazgatás gépezetét. Másodsor, a politikai alapok ilyen megerősítése egy kétsíkú, nyelvi és vallási kulturális integrációs folyamat kezdetét is jelentette. Spanyolországban ez a folyamat 1492-ben jelentkezett a legerőteljesebben. Gyakorlatilag ez az év jelentette a királyság végső egyesítését Grenada elfoglalásával – amely a Rekonkvizta utolsó epizódja –, a zsidók kiűzésével (melyet később a móroké követett), és Antonio de Nebrija Kasztíliai nyelvtanának kiadásával. A politikai és kulturális egység a katolikus királyok szemében ugyanannak az érmének a két oldalát jelentette.

Nagy-Britannia és Franciaország sem kivétel a politikai és a kulturális ilyen összefonódása alól, még ha a folyamat hosszabb ideig tartott is. Nagy-Britanniá-

¹⁶ Michael Ignatieff: i.m., 3.

¹⁷ John Breuilly: *Nationalism and the State*. Manchester University Press, 1982. 374.

ban az Állam egyesítése nehéznek bizonyult, a királynak kompromisszumot kellett kötnie a bárókkal és a polgárokkal. A XIV. század elejétől azonban az angol nyelv, mely Chaucer Canterbury meséi révén jóval csiszoltabbá vált, konkrét táptalajt szolgáltatott a bimbózó nemzeti öntudat számára. A királyság hatóságai elkötelezték magukat a nemzeti nyelv közigazgatásban való használatának terjesztése mellett. Ennek a nyelvi buzgalomnak vitathatatlan stratégiai célja volt „az angol identitás megerősítése a nyelven keresztül, a franciára való tekintettel”.¹⁸ A biblia John Wycliff-féle és William Tyndale-féle angol fordításai, melyek a King James Bible alapját képezték, szintén kedveztek a Brit szigetek földrajzi elszigeteltségét megerősítő autonóm kulturális környezet kialakulásának. Végül a VIII. Henrik uralkodása alatt történt egyházszakadás és az anglikanizmus államvallássá tétele volt az utolsó állomás Anglia kulturális nemzetivé válása során.

A királyi hatalom fokozatos megszilárdítása Franciaországban is együtt járt azzal a törekvéssel, hogy a francia nyelvet az Állam kommunikációjának egyedüli eszközévé tegyék. Az 1539-es Villers-Cotterêts-i rendeletben I. Ferenc kötelezővé tette a francia nyelv használatát a bírói ítéletekben és a törvényekben, és ezzel egyidőben Pierre de Ronsard, Joachim du Bellay, Henri Estienne és mások a francia nyelv emelkedettségét magasztalták. A nyelv állami védelme a humanizmus korában is folytatódott a Francia Akadémia megalapításával (1634) és a szótár összeállításával (1694). Ugyanakkor IV. Henrik Európa-szerzte egyedülálló toleranciáról tett tanúságot, amikor vallásszabadságot biztosított a protestánsok számára, és unokája, XIV. Lajos megszilárdította az abszolút királyságot. Ebből a szempontból a Nantes-i ediktum eltörlése kísérlet volt arra, hogy az Állam egységét a hit egységének feleltessék meg. Az Állam politikai kontrolljának kiterjesztése mindig együtt járt a kulturális egység elérésére való törekvéssel. Ennek azonban volt egy határa. A Bourbonok az Állam és a magas kultúra nyelveként kívánták terjeszteni a franciát, de nem törekedtek arra, hogy megteremtsék az ország határozott egységét. Az, hogy az anjou Burgundia parasztjai továbbra is tájnyelven, Roussillon és Navarre lakossága pedig katalánul vagy baszkul beszélt, nem jelentett fenyegetést ott, ahol a vidéki tömegek és a városi plebejusok nem érezték kényszerítést a hatalomban való részvételre. Franciaország nyelvi pluralitása iránti közömbösséget a Francia Forradalom számolta fel: elérkezett a Nemzetállam ideje.

Mivel a szuverenitás megtestesítőjét az oszthatatlan nemzetben látták, csak a polgárok politikai testülete bírt hitellel a közéletben, ezért feltétlenül szükséges volt, hogy egységességnek mutakozzon, és ne mutasson társadalmi, regionális vagy

18 Hagen Schulze: *État et nation dans l'histoire de l'Europe*. Seuil, Paris, 1996. 139.

nyelvi megosztottságot. Gergely apát 1792-ben végzett kutatásának a címe önmagában is politikai megnyilvánulás: „Jelentés a tájnyelvek [patois] kiirtásának és a francia nyelv általános elterjesztésének szükségességéről”. Barère, aki a Király perének idején a Konvent elnöke volt, a francia nyelvet magasztalva elmondta, hogy ez „Európa legszebb nyelve, melynek feladata, hogy a szabadság legkifinomultabb gondolatait közvetítse a világ számára”, ugyanakkor kíméletlen háborút hirdetett a helyi nyelvek ellen a nemzeti egység megszilárdítása nevében. A nagyszabású elfranciásítás tökéletesen kielégítette az unifikálás felé vezető dühödt igyekezetet, melyet a forradalmi egalitarianizmus szült, és amelyet olyan pontosan világitanak meg Benjamin Constant szavai: „ugyanaz a kód, ugyanazok az eljárások, ugyanazok a szabályok, és ha fokozatosan elérhető, ugyanaz a nyelv; ezt nevezhetjük minden társadalmi szerveződés tökélyének”.¹⁹ A francia nyelv terjedése és a regionális nyelvek mind szűkebb körbe való visszazorítása kettős célt szolgált. Az egyik cél funkcionális. Ha minden polgár beszél és olvas franciául, közvetlenül hat rájuk a Párizsból érkező forradalmi ideológia. A második cél tisztán politikai. Nevezetesen az egyazon szimbolikus közösséghez, a francia nemzethez való tartozás érzésének felkeltése a franciák körében. Benedict Anderson ragyogóan megvilágította, hogy a párizsi lapok olvasása elültet egyfajta közösség-érzést abban a több tízezer emberben, akik ugyanabban a pillanatban ugyanazoknak a soroknak a böngészésébe merülnek el.²⁰ A sürgetőbb feladatokkal elfoglalt forradalmároknak nem volt idejük arra, hogy rákényszerítsék a francia nyelvet Korzikára vagy a baszk régióra. Ebben a Harmadik Köztársaság bizonyult hatékonyabbnak.

Mire elérkezett a Köztársaság uralma, Franciaország még mindig ezerarcú ország volt, változatos szokásokkal, hagyományokkal és nyelvekkel. Ez a szélsőséges sokféleség kirívó ellentmondást hordozott a köztársaság egységének hitvallásával szemben, és elkerülhetetlenné vált a hitvallás társadalmi valósággá tétele. Aligha meglepő tehát, hogy a köztársasági opportunisták hatalomra kerülésekor 1879-ben, Jules Ferry zászlaja alatt azonnal megkezdődött egy rendkívül célratörő oktatáspolitikai bevezetése. A politikai intézmények megszilárdítása mellett az új elitet kiépítették az emberek oktatására hivatott nemzeti oktatási rendszer alapjait. Így megnyerhették a népet köztársasági eszméknek, és mindenki részesülhetett az egységes francia kultúrából. A francia népesség elsőprő többségét kitevő parasztok számára a nemzet mint polgárok összessége továbbra is absztrakció,

19 Benjamin Constant: *De la liberté chez les Modernes*. Le Livre de Poche, Paris, 1980. coll. Pluriel. 146.

20 Benedict Anderson: *Imagined Communities*. London, Verso, 1991.

értelmetlen szlogen maradt, melyet feltétlenül létező valósággá, „természetes közösséggé” kellett alakítani. Túl a mindennapos népszavazáson, a nemzetnek hétköznapi tapasztalatát is kellett válnia. A kulturális (elsősorban nyelvi) egységesítés tehát elkerülhetetlen volt ahhoz, hogy mindenki közvetlenül megtapasztalhatta az egyazon nemzeti entitáshoz tartozás bensőséges érzését. Az elme ilyen nacionalizálása csakis a „helyes kultúrát” fennn hirdető és a „szépséges nyelvet” fáradhatatlanul terjesztő Állam által az oktatási rendszeren keresztül véghezvitt nagyszabású tudatosítási törekvés révén valósulhatott meg.²¹

A Harmadik Köztársaság megalapítói számára elképzelhetetlen volt, hogy valaki francia állampolgár legyen, miközben egy másik – baszk, breton vagy katalán – „elsődleges kultúrát” ápol. A helyi törekvéseket archaikus regionalizmusnak bélyegezték. Harcoltak ellenük, és habozás nélkül visszaszorították őket a magánszférába, ami végül lassú, de elkerülhetetlen kihalásukhoz vezetett. A megbízható közvetítő eszközök (iskolák, újságok, társadalmi intézmények) hiányában ezek a kultúrák, ha nem is eltűnésre, de arra ítéltettek, hogy folklorizálódjanak, és egyre marginálisabbá váljanak. Ahogy Jean-François Chanet rámutat, kétségkívül helytelen volna „kulturális népirtásról” beszélni a Harmadik Köztársaság oktatáspolitikájával kapcsolatban.²² A tanároknak módjukban állt – néha pragmatizmusból, néha a kötődés eredményeképpen – bizonyos mértékű toleranciával kezelni a tájnyelvet, a *patois*-t és a regionális nyelveket. De valójában olyan rendszerbe kerültek bele, ahol az iskolák a francia nyelv hivatalos monopóliumán és a klerikalizmussal és antimodernizmussal megbélyegzett helyi nyelvek leértékelésén keresztül mindent elkövettek a francia nyelv elterjesztéséért. Nyilvánvaló, hogy bizonyos társadalmi folyamatok, többek között az auvergne-iek és bretonok belső migrációja komoly erőt jelentettek az elfranciásítás mellett. Vidéken azonban sokkal kisebb lett volna a nyelvi veszteség, ha a Köztársaság nem vezette volna be azt a nyelvi nacionalizmust, melyben a bretonok, az elzásziak vagy a provansziak „nacionalizálása” valóságos dekulteralizációs vállalkozás volt.

A sokat magasztalt „francia kivétel” tehát nem redukálható a teljesen politikai alapon nyugvó nemzet feltalálására. Kivételes volta inkább abból adódik, hogy ennek a jogilag egyedül az állampolgári köteléken alapuló nemzetnek a megvalósítása érdekében az Állam, és csakis az Állam bevetette az összes rendelkezésre álló eszközt, nemcsak a társadalmi és gazdasági, hanem a kulturá-

21 Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, Stanford, 1976. 303–338.

22 Jean-François Chanet: *L'école républicaine et les petites patries*. Paris, Aubier, 1996. 203–283.

lis forrásokat is. Franciaországban a rendkívüli védelmi erővel rendelkező Állam szerepet játszott annak a nemzetnek a megalkotásában, mely feltehetően egyedülálló volt a világon, elsősorban a nemzeti kultúra kialakításában vállalt aktív szerepe miatt. Pierre Nora a következő megállapításra jut a francia nemzetéről való közös elmélkedés végén: „Egyetlen Állam sem hozott létre ilyen szoros megfelelést a Nemzetállam, annak gazdasága, kultúrája, nyelve és társadalmá közé.”²³ A köztársaság politikai programja a gazdasághoz és a társadalomhoz hasonlóan a kultúrát is a szívében viselte. A végső bizonyíték, ha még nem mondtunk eleget, az lehet, hogy nem volt még olyan nemzeti politikai program, amely ne lett volna nemzeti kulturális program is egyben, ahol a nacionalizmus célja „a kultúra és a politikai társadalom egybeolvasztása”.²⁴

A Nemzetállamok sem boldogulnak e nélkül. Ahhoz, hogy az emberek bekapcsolódjanak valamely nemzeti közösségbe, mindig kevésnek bizonyult a polgárokat az elkötelezettség révén összefűző társulási viszony (Vergesellschaftung). A politikai kapocs, a nemzethez tartozás egyedüli törvényes hitelesítője valóságos megerősítést kíván, mely a nemzeti nyelv nyomán kialakult közös kultúrára alapuló társadalmi kapocs által valósul meg. Weber terminológiájával élve, az egyazon államhoz tartozás nem alapult kizárólag racionális érdekeken. Közösségi viszony (Vergemeinschaftung), vagyis a közös identitással rendelkező nemzetközösséghez tartozás szubjektív érzésének megjelenése szükséges hozzá.²⁵ Ha a nemzet Franciaországban testet öltött nyugati felfogása nem volt mentes a kultúrával való gondolkodástól, akkor a keleti felfogástól sem állt annyira távol a politikai szemlélet, és nem volt annyira megszállottja a kultúrának, mint ahogy gyakran állítják.

A két Kelet-Európa: kultúra és politika más szemmel

Először is egyértelműen hiba lenne a megközelítést a „Keletre” általánosítani. Ha csak az európai kontinensről beszélünk, rá kell mutatnunk egy fontos különbségre a „másik Európán” belül (Czesław Miłosz). A közös kommunista múlt nem homályosíthatja el a Közép-Európa, illetve a keleti és a balkáni területek közötti különbséget.

23 Pierre Nora: La nation-mémoire. In: *Les lieux de mémoire*. II-La Nation, vol. 3, Paris, Gallimard, 1986. 654.

24 Ernest Gellner: *Nations et nationalisme*. Payot, Paris, 1989. 28., 57–61.

25 Max Weber: *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*. Bedminster Press, New York, 1968, vol. 1. 40–43.

A XIX. században Közép-Európa (Lengyelország, Horvátország, Magyarország és Csehország) olyan heterogén társadalmi-politikai fejlődésen esett át, melyben az archaikus vonások a modern irányzatokkal együtt léteztek. Ez az eredetiség lényeges különbséget jelentett a birodalmi egyeduralom alatt élő, a belső gazdasági és társadalmi továbblépésben gátolt keleti területekkel (a cári Oroszországgal és az oszmán birodalommal) szemben.²⁶ Így a nemzeti mozgalmak lefolyása igen eltérő volt a két területen. A közép-európai birtoktársadalmakban a nemesség szerepe kulcsfontosságú volt (a cseh területek kivételével), és a király a birtokok gyűlésén, a diétán keresztül kormányzott. „A nemzetek” már a középkorban volt politikai reprezentációja, még ha a nemesség egyedül saját magát ismerte is el annak megtestesítőjeként. Így a Habsburg birodalomban Magyarország a jogait és kiváltságait védelmező arisztokrácia hatására képes volt megtartani valódi autonómiáját, melyet csak az 1848-as Forradalom bukása utáni húsz évre sikerült elnyomni. Az első magyar nacionalisták az ország alkotmányos különállási törekvéseinek, sőt az 1000-ig (Szent István megkoronázásáig) visszamenő Állam hagyományának előhívásával képesek voltak szembeszállni Bécs központosító szándékaival. Egyszóval rendelkezésükre álltak a nemzeti követeléseiket éltető és alátámasztó politikai érvek. Így marginálisabb szerep jutott a kulturális nacionalizmus bevetésének. Természetesen a latin helyett magyarul íródott irodalom erősítette a nemzeti egység érzését. A magyar nyelv felmagasztalása a germanizációval szemben a legtisztább romantikus hagyomány szellemében a nemzet nagyságának igazolását szolgálta. Mindenesetre a nyelvtörténeti eredetisége miatt a szláv környezettől való elhatárolódást segítő nyelv propagálása mögött jól látszott a politikai elkötelezettség: a legnagyobb magyar költők (Petőfi, Vörösmarty, Arany) döntő szerepet játszottak a leverte 1848-as Forradalomban. A Kossuth által megfogalmazott tizenkét pontos program ráadásul „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” címmel jelent meg. A népfelkelés célja pusztán a magyar nemzet politikai szuverenitásának visszaállítása (a nemzetgyűlés összehívása, és a jogok tisztelete), és nem a kulturális elkülönülés megszállott védelmezése volt.²⁷

A magyar példa finom eltérésekkel általánosítható a többi, „Állami hagyománnyal” rendelkező közép-európai országra: a politikai elvárások mellett a kulturális követelések egyfajta „segédeszközként” szolgáltak. A kép láthatóan megváltozik, ahogy átlépünk a keleti területekre, ahol a kis földművelő

26 Jenő Szűcs: *Les trois Europe*. Paris, L'Harmattan, 1985, coll. Domaines danubiens.

27 Peter Sugar, Peter Hanak, Tibor Frank: *A History of Hungary*. Bloomington, Indiana University Press, 1990.

népek soha nem rendelkeztek saját politikai rendszerrel (észtek, lettek stb.), vagy a sokéves elnyomás alatt megfosztották őket tőle (Bulgária, Litvánia).

A kelet-európai „kis nemzetek” valójában háromszoros maximális hiányt szenvedtek: ez a hiány egyszerre volt politikai – nem volt politikai egységük –, társadalmi – hiányzott a helyi vezető elit –, és kulturális – hiányzott a magaskultúra.²⁸ A szlovák példa jól illusztrálja ezt a hármas deficitet. A politikailag a magyar nemesség által dominált Magyar Királyságba olvasztva, a németekből és zsidókból álló vállalkozói osztálytól megfosztva még csak régi irodalmi hagyománnyal sem büszkélkedhettek.²⁹ Ebben a letarolt tájban a nemzeti kultúra megalkotása bizonyult a legkönnyebb feladatnak, mely mindenképp előfeltétele a saját politikai és gazdasági elit létrehozásának, és a politikai függetlenség elérésének. A „kis országok” azért investáltak többet a kultúrájukba, mert ez volt a legkönnyebben kiaknázható forrás, melynek segítségével megerősíthették politikai identitásukat, és amely kompenzálhatta komoly „nemzeti hiányosságukat”.

A kultúra használata azonban csak a nemzeti mozgalmak induló fázisában töltött be meghatározó szerepet ezekben az országokban. Miroslav Hroch meggyőző gondolatmenete szerint a „nemzeti újjászületés” három átlomáson keresztül zajlott.³⁰ Elsőként a kulturális vállalkozók (írók, nyelvépítők, folkloristák, történészek) kezdenek a hősi „nemzeti” múltat dicsőítő történelmi regényeket írni, a nyelvet tudományos módszerekkel tanulmányozni, népszerű meséket és dalokat gyűjteni. Megközelítésük konzervatív, és titkos fájdalomtól vezérelt: meg kell védeni a nép örökségét, mielőtt bekebelezi a modernizáció árja. Ez a Herder által dédelgetett kulturális nacionalizmus szükséges előfeltétele volt a nemzeti mozgalom megalapozásának, de soha nem volt cél önmagában. A nyelv egységesítése, a nemzeti eposz megírása, a népi hagyományok összegyűjtése nyomán a nép rendelkezett az „ősi egység” tanúsító rendszerezett kultúrával. A kultúra olyan társadalmi kötést

28 Andreas Kappeler: *The Formation of National Elites*. New York University Press & Hants, New York & Dartmouth, 1992. 1.

29 Bár földrajzilag Közép-Európában élnek, a szlovákok strukturálisan a keleti területhez tartoznak. A nyelvi nacionalizmus a cseh területekhez képest hangsúlyosabb volt, míg a politikai nacionalizmus később jelentkezett. Eltérő okokból (a földrajzi szétszórtság, a nyelvi összetettség miatt), az évszázadokon át politikai egység nélkül élő zsidók körében is intenzív volt a kulturális munka. A héber újjáéledés nemzeti jelentőségéről lásd Alain Dieckhoff: *L'invention d'une nation. Israël et la modernité politique*. Paris, Gallimard, 1993. 123–153.

30 Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

teremt, melynek létrehozható a politikai fordítása. Ez történt több kis néppel a XIX. század utolsó harmadában, amikor a hazafiak aktív kisebbsége, az értelmiség tagjai a történészek és folkloristák eredményeit használva az összetartozás érzését terjesztették az egyszerű emberek körében. Amikor ez a politikai agitáció sikeres – és az átmenet egyáltalán nem automatikus –, kinyílik az út a harmadik szakasz előtt: a nacionalizmus tömegmozgalommá válik, melynek célja a politikai függetlenség kivívása. A kultúra használata megkerülhetetlen lépése, nem pedig konkrét következménye volt a nacionalizmus politizálásának, és kétféle funkciót töltött be. A kultúra egyrészt tanúságként szolgált annak a népnek a létezésére, melynek az „öröktől fogva létező valóságát” láttatni kívánták. Így politikai leigázottsága ellenére a népet saját egyediséggel ruházták fel. A kultúra eszközével kérdőjelezték meg azt a politikai rendet is, melynek a nép alávettje volt. „Ideális alap mindenfajta tribunusi vállalkozáshoz”,³¹ mivel a hangoztatott különállás nevében szembeszáll a Birodalmak vagy Államok egyetemes ügyével. A kultúra használata idővel segíti a politikai alárendeltséggel való szembenállást. A kulturális különállás elemeihez való ragaszkodás révén (még ha ez gyakran azok túlhangsúlyozását jelenti is), a nacionalista törekvés támogatói mindenekelőtt saját népüket kívánják a lehető legnagyobb mértékben megkülönböztetni a többiektől, hogy teljes legitimitást szerezzenek a politikai függetlenségre irányuló szándékuknak. Az ukrán, a bolgár vagy a lett kultúra propagálása így beleillik az identitásteremtés, valamint a Habsburgok, az Oszmánok, és a Romanovok birodalmi rendje elleni tiltakozás racionalitásába. Ugyanígy a Harmadik Világ nemzeti felszabadító mozgalmai azért magasztalták a fekete, az arab vagy a hindu kultúrát, hogy újratерemtsék a kapcsolatot a gyarmatosítók által rendre megbélyegzett múlttal, ugyanakkor eltávolodjanak a Nyugattól, és ez a folyamat elkerülhetetlen volt a politikai sikerükhöz. Frantz Fanon hangsúlyozta, hogy teljességgel elkerülhetetlen a „benszülött” kultúra újbóli felvétele a gyarmatosítás elleni küzdelem sikeréhez. „A gyarmati időszak előtti nemzeti kultúra szenvedélyes kutatása azáltal nyer legitimitást, hogy a gyarmatosított értelmiség közös vágya eltávolodni a nyugati kultúrától, mely különben magába rántaná őket”.³² Az uralom alatt álló kultúra feltétel nélküli megerősítése így a nyugattal való szakítás és a róla való leválás mozgatórugója. Nem szabad azonban, hogy a „nemzeti kultúra” előhívása nyomán tapasztalt sikerek félre-

31 Bertrand Badie : L'Etat importé. L'occidentalisation de l'ordre politique, Fayard, Paris, 1992, 212.

32 Frantz Fanon: Les damnés de la terre, Maspéro, Paris, 1981, 144.

vezessenek az okok tekintetében. Ez a siker nem annak köszönhető, hogy a nacionalizmus zászlóvivői újra felfedeztek valamiféle eredeti, érintetlen és szűz identitást, még akkor sem, ha ezt állítják. Az elveszett tisztaság visszaállítására való törekvésük valójában nagyrészt illuzórikus, hiszen a kultúrák a többi kultúrától való kölcsönzés, a vegyes házasságok, és a szüntelen átszerveződés során állandóan alakulnak. Az „eredeti kultúra” azonban még csalóka jellege ellenére is táplálja a sokrétű, identitáson alapuló mozgalmat, mivel gerjeszti a domináns kultúrától való elszakadást, és visszaállítja az uralom alatt állók méltóságát. Más szóval, az úgynevezett természetes kultúra előhívása valószínűleg mítoszban gyökerezik, de ez semmiképpen sem csökkenti tagadhatatlan társadalmi hatékonyságát.

Miért? Bár tanácsos kerülni a reduktív materialista magyarázatot, hiba lenne figyelmen kívül hagyni azt. A kulturális hivatkozások használatának hatalmas vonzereje nem lenne érthető, ha pusztán szimbolikus okokkal magyaráznánk, vagyis azzal, hogy nemzeti mítoszt nyújt egy népnek. A vonzerő a mélyebb társadalmi vonatkozásokban és a politikai következményekben rejlik.

Ha művelt emberként való társadalmi előmenetelükért komoly társadalmi és szimbolikus árat fizetnek (a szülőföldtől való elszakítás és távoli városokba költözés, az anyanyelv elhagyása), és ha erős a verseny a többi nemzeti csoporttal, az értelmiség tagjainak gyakran érdeke, hogy olyan konkrét nemzeti teret hozanak létre, melyben saját kultúrájuk tudóiként kiküszöbölhetik, vagy legalábbis csökkenthetik a rivális csoportok befolyását. Az Osztrák-Magyar Birodalom sorsa ezt a hipotézist igazolja. A Kakánia romjain létrehozott független államok azonnal lehetőségeket nyitottak a szláv értelmiségnek a saját bürokráciájukban, míg addig kemény verseny folyt a németajkúak által dominált államapparátusban. Ezzel szemben, ha a központi hatalom kedvez a társadalmi mobilitásnak, és valódi gazdasági előnyöket kínál, az értelmiségnek csekély érdeke fűződik a kiválás stratégiájának alkalmazásához, még akkor is, ha a társadalmi előrelépés ára a kultúrától való teljes megfosztás. A dél-francia mozgalom bukása legalább részben egyértelműen azzal magyarázható, hogy a párizsi politikai közép befogadó stratégiája a déli elittel szemben sikeresnek bizonyul. Az utóbbi szolgáltatta a Harmadik Köztársaság számára, különösen délnyugaton – a radikalizmus régi bástyáján – azoknak a vezetőknél a nagy részét, akikre az új rezsimnek szüksége volt, és ez jelentősen csökkentette minden függetlenedési törekvés vonzerejét. A dél-francia nyelv újjászületéséért alakult Félibrige irodalmi mozgalom nem remélhette, hogy maga mellé állítja azokat a jogászokat és tudósokat,

akik szilárdan beépültek a Köztársaság intézményeibe. Csak a régi rend iránt nosztalgiai érzők, a lefokozott nemesség és a burzsoá papság értékelte a dél-francia közösség kulturális egységét védelmező diskurzust, mely a vidéki életért való, múltba tekintő rajongással párosult.

Ahogy az értelmiségnek a nemzeti küzdelemben való részvétele legalább részben materiális indítékokkal magyarázható, ezek fontos szerepet játszanak a nemzeti ideológiának a tömegek körében való termékeny elterjesztésében is. A társadalmi és politikai követelések a gyakorlatban nagyon gyakran jutnak kifejezésre kulturális követelések formájában.

Belgium példája jól szemlélteti ezt a helyzetet. Az ország 1830-as függetlenedése, mely a liberális középosztály, a földbirtokos arisztokrácia és a katolikus papság szövetségével valósult meg, olyan alkotmányos monarchia megalkotásához vezetett, amely az alapvető politikai jogokat a nemzetállam keretében biztosítja, mint Franciaország esetében.³³ Ez az Állam azonban kezdetől fogva elsősorban egyetlen kultúrához, a francia kultúrához kapcsolódott. A francia lett a politikai hatóságok uralkodó nyelve, bár a királyság polgárainak csaknem 60 százaléka valamilyen flamand dialektust beszélt. Ha Belgium nyelvi heterogenitása ellenére a francia nyelv kezdetől monopóliumot élvezett, ez azért volt, mert ez volt a szavazó burzsoázia nyelve, akik az új országot kormányozták mind a franciaajkú Belgiumban, mind Flandriában, ahol az elitek alaposan elfranciásodtak. Az ország északi részében csak az alacsonyabb társadalmi osztályok (a parasztok, a munkások és az alsó középosztály) maradtak lojálisak a flamandhoz. Mivel ez a nyelvi megosztottság társadalmi határokat és aszimmetriát takart a politikai centrumhoz való hozzáférés tekintetében, a flamand nyelv védelméért folyó kulturális küzdelem egyben a társadalmi és politikai egyenlőségért vívott harc is kellett, hogy legyen. Ezt a kapcsolatot nem fedezték fel azonnal az első flamand nacionalisták (Hendrik Conscience, Jan Baptist David), akik a népi nyelv irodalmi ünneplésére szorítottak,³⁴ de nagyon hamar hangsúlyozták a követőik. Flandriában a köztisztviselők fokozódó elfranciásodása, mely olyan vallon bürokraták kinevezésének volt köszönhető, akikkel a népi osztályok nem tudtak kommunikálni, táplálta a növekvő társadalmi elégedetlenséget, melyre az 1860-as évek elején a flamand mozgalom épített. A flamand társadalom elfranciásodásának feltartása érdekében a kormány kétféle intézkedést tett. Az egyik parla-

33 Marie Thérèse Bitsch : Histoire de la Belgique, Hatier, Paris, 1992, coll. Nations d'Europe.

34 Kas Deprez & Louis Vos: *Nationalism in Belgium*. Shifting Identities, 1780–1995, Macmillan & St Martin's Press, London & New York, 1998, 83–138.

mentáris eszköz volt. Azzal, hogy bizonyos befolyással rendelkezett a liberális és katolikus képviselők körében, a flamand nacionalista mozgalomnak 1873-ban sikerült keresztülvinnie egy sor olyan nyelvi törvényt, melyek lehetővé tették a holland használatát Flandria közigazgatásában. Ez a tökéletlen törvényes eszköz csak mérsékelten lassította az elfranciásodás folyamatát. A flamand mozgalom ezután sokkal nagyratörőbb programba kezdett – kizárólag holland oktatást akartak Flandriában. Ez a cél, melyet fokozatosan valószínűsített meg 1883 és 1932 között, csak kis mértékben volt kulturális. Valójában az, hogy az általános iskolától az egyetemig egyetlen nyelvet használtak, ketős célt szolgált – előnyt jelentett az elfranciásodott ellittel szemben, és lehetővé tett a holland ajkú népi osztályok társadalmi felemelkedésére. Más szóval, a cél a flamandok „meghonosítása” volt saját kulturális területükben, ahol nem volt többé félnivalójuk attól, hogy a francia ajkú vetélytársak, akik addig hasznot húztak a francia nyelv privilegizált helyzetéből, elfoglalják Flandriában a bürokrácia és a magánvállalatok posztjainak nagy részét.

Ezek a példák igazolják Ernest Gellner hipotézisét, mely a nacionalizmus felbukkasát a kommunikációs rendszer elégtelenségével köti össze. Amikor egy nyelv kommunikációs korlátként működik, és megakadályozza, vagy legalábbis gátolja valamely, közös kulturális jegyekkel rendelkező csoport társadalmi előrelépését, az utóbbi ösztönzést érez egy olyan „védőközeg” kiépítésére, ahol tagjai számára biztosított a társadalmi mobilitás, és ennek érdekében elindul a kulturális nacionalizmus, majd később a politikai nacionalizmus útján.³⁵

Történeti szociológiai szempontból a kultúra végül olyan eredeti forrás, melyet minden nacionalizmus használ, legyen az „nyugati” vagy „keleti”. A különböző nemzeti megerősítő mozgalmak nyilvánvalóan különböznek a kultúra használatának különféle módjaiban, de nem állítható szembe élesen kétféle nacionalizmus – egy teljességgel politikai, és egy kulturális –, melyek történetileg egymástól elkülöníthető nemzeti modellekben (Nagy-Britannia, Franciaország, az Egyesült Államok, szemben Németországgal, Kelet-Európával, a Harmadik Világgal), vagy különféle szellemi hagyományokban öltöttek testet. A kultúra és politika közötti finom dialektika valóban fontos eleme mindenféle nemzeti mozgalomnak. Ez arra kellene, hogy ösztönözze a tudósokat, hogy próbálják mélyebben megérteni a két elem összjátékát ahelyett, hogy egy olyan kényelmes analitikus dichotómiával éljenek, mely komoly fogalmi hibákat tartalmaz.

Fordította: *Kéri Rita*

35 Ernest Gellner, i.m., 90–96.